

Poznań, dn. 30 lipca 2023 r.

Sprawozdanie
doraźnej komisji ds. wyjaśnienia nieprawidłowości przy ratowniczych badaniach
archeologicznych prowadzonych na Bulwarze Filadelfijskim w Toruniu

Komisja została powołana uchwałą Zarządu Głównego Stowarzyszenia Naukowego Archeologów Polskich nr 01/2023 z 12 maja 2023 roku, zgodnie z § 34 pkt 7 Statutu SNAP, w następującym składzie:

- mgr Aleksander Andrzejewski (Oddział w Łodzi)
- mgr Ryszard Cędrawski (Oddział w Warszawie)
- mgr Piotr Wawrzyniak (Oddział Lubuski)
- dr hab. Jacek Wierzbicki, prof. UAM (Oddział Wielkopolski)
- mgr Renata Wiloch-Kozłowska (Oddział w Gdańsku).

15 maja, na pierwszym zebraniu Komisji (odbyło się w trybie zdalnym, za pośrednictwem MS Teams), na jej przewodniczącego wybrany został jednogłośnie Jacek Wierzbicki.

Na podstawie dokumentów, które Komisja otrzymała w drodze złożenia wniosków o udostępnienie informacji publicznej do: Kujawsko-Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Toruniu (dalej: K-PWKZ), Miejskiego Konserwatora Zabytków w Toruniu (MKZ), Generalnego Konserwatora Zabytków w Warszawie (GKZ), Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Warszawie (NID) i Prezydenta Miasta Torunia (PMT), jak również dostępnych w Internecie materiałów multimedialnych i dwóch wizyt w Toruniu (22 i 29 czerwca 2023 roku), w trakcie których przeprowadzono wizję lokalną odkrytych murów klasztoru benedyktynek, oraz rozmów z Leszkiem Kotlewskim z Oddziału Terenowego NID w Toruniu, Leszkiem Kucharским z Muzeum Okręgowego w Toruniu i Joanną Sosnowską — główną specjalistką z Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Toruniu (WUOZ), sporządzone zostało kalendarium wydarzeń (por. tabela 1) związanych z postępowaniem konserwatorskim i badaniami archeologicznymi przy inwestycji „Zagospodarowanie Bulwaru Filadelfijskiego w Toruniu”, a jednocześnie lista najważniejszych dokumentów (w kolumnie „Nr” podano numer dokumentu, wykorzystywany dalej w tekście jako odsyłacz do źródła, a w kolumnie „+” zaznaczono dokumenty będące w dyspozycji Komisji). Na tak zgromadzonym materiale oparta została opinia w sprawie nieprawidłowości przy ratowniczych badaniach archeologicznych prowadzonych na Bulwarze Filadelfijskim w Toruniu, będąca celem powołania niniejszej komisji.

Tabela 1. Kalendarium wydarzeń i spis dokumentów związanych z inwestycją „Zagospodarowanie Bulwaru Filadelfijskiego w Toruniu”

Nr	Data	Wydarzenie	+
	13.12.2016 i 28.12.2016	wniosek PMT do K-PWKZ w sprawie wydania decyzji określającej zakres i rodzaj niezbędnych badań archeologicznych dla inwestycji „Zagospodarowanie Bulwaru Filadelfijskiego w Toruniu”	
1	5.01.2017	decyzja K-PWKZ (znak: WUOZ.T.ZAR.5143.81.2016.JS) o nieustalaniu zakresu i rodzaju niezbędnych badań archeologicznych dla inwestycji „Zagospodarowanie Bulwaru Filadelfijskiego w Toruniu”	X
2	10.04.2017	decyzja K-PWKZ (znak: WUOZ.T.ZAR.5143.18.2017.JS) ustalająca zakres i rodzaj niezbędnych badań archeologicznych dla inwestycji „Zagospodarowanie Bulwaru Filadelfijskiego w Toruniu” dla terenu ulic: Św. Jakuba, Flisacza, Duchy Św., Żeglarskiej i we wnętrzu Bramy Mostowej	X
	12.05.2017	decyzja K-PWKZ (znak: WUOZ.T.ZAR.5161.27.2017.JS) udzielająca pozwolenia na prowadzenie badań archeologicznych w trakcie prowadzenia prac ziemnych związanych z zagospodarowaniem Bulwaru Filadelfijskiego w Toruniu, ulice: Św. Jakuba, Flisacza, Duchy Św., Żeglarskiej	
3	11.09.2017	pismo K-PWKZ do PMT (znak: WUOZ.T.ZAR.5183.1.144.2017.JS) ustalające warunki konserwatorskie do wydania decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego dla inwestycji „Zagospodarowanie Bulwaru Filadelfijskiego w Toruniu”	X
4	28.09.2017	postanowienie MKZ (znak: BMKZ.6733.1.2017.AWK) uzgadniające projekt decyzji o ustaleniu lokalizacji celu publicznego dla inwestycji „Zagospodarowanie Bulwaru Filadelfijskiego w Toruniu”	X
5	2.10.2017	postanowienie K-PWKZ (znak: WUOZ.T.ZAR.5151.1.13.2017.JS) uzgadniające projekt decyzji o ustaleniu lokalizacji celu publicznego dla inwestycji „Zagospodarowanie Bulwaru Filadelfijskiego w Toruniu” – budowa sieci elektroenergetycznej, kanalizacji sanitarnej i deszczowej – w zakresie ochrony zabytków archeologicznych	X
6	14.11.2017	pismo K-PWKZ do PMT (znak: WUOZ.T.ZAR.5183.1.191.2017.JS) ustalające warunki konserwatorskie do wydania decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego dla inwestycji „Zagospodarowanie Bulwaru Filadelfijskiego w Toruniu”	X
7	30.11.2017	postanowienie MKZ (znak: BMKZ.6733.4.2017.AWK) uzgadniające projekt decyzji o ustaleniu lokalizacji celu publicznego dla inwestycji „Zagospodarowanie Bulwaru Filadelfijskiego w Toruniu”	X
8	11.12.2017	postanowienie K-PWKZ (znak: WUOZ.T.ZAR.5151.1.18.2017.JS) uzgadniające projekt decyzji o ustaleniu lokalizacji celu publicznego dla inwestycji „Zagospodarowanie Bulwaru Filadelfijskiego w Toruniu” – w zakresie ochrony zabytków archeologicznych	X
9	29.05.2019	decyzja MKZ (znak: BMKZ.4125.3.60.2019.AWK) zezwalająca na prowadzenie robót budowlanych związanych z zagospodarowaniem terenu Bulwaru Filadelfijskiego	X
	18.12.2019	PMT zatwierdził projekt budowlany i udzielił pozwolenia na budowę dla inwestycji „Zagospodarowanie Bulwaru Filadelfijskiego w Toruniu”	
10	14.09.2020	postanowienie K-PWKZ (znak: ZN/314/2020) odmawiające uzgodnienia projektu miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla obszaru Starego Miasta w Toruniu wraz z otoczeniem	X
	22.09.2020	PMT wniósł zażalenie na ww. postanowienie K-PWKZ	

Nr	Data	Wydarzenie	+
11	8.06.2021	opinia NID (znak: DSK.5110.16.2021.BF) dotycząca projektu miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla obszaru Starego Miasta w Toruniu wraz z otoczeniem	X
	16.09.2021	pracownik NID zauważył w profilu wykopu pod budowę pawilonu na wysokości ul. Łaziennej relikty kanału burzowego z końca XIX w., przecinającego zachowane starsze nawarstwienia	
	16.12.2021	postanowienie MKiDN (znak: DOZOAIK.650.1190.2020.AR) uchylające postanowienie K-PWKZ z 14.09.2020 (znak: WUOZ.T.WZN.PP.5150.4.23.2020.AG) odmawiające uzgodnienia projektu miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla obszaru Starego Miasta w Toruniu wraz z otoczeniem i kierujące sprawę do ponownego rozpatrzenia przez organ I instancji	
	22.01.2022	PMT poinformował K-PWKZ, że badaniami archeologicznymi przy pracach budowlanych w Bramie Żeglarskiej kierować będzie Leszek Kucharski	
	13.04.2022	notatka służbowa WUOZ z odkrycia reliktyw zabudowy po wschodniej stronie Bramy Żeglarskiej	
12	5.05.2022	pismo wyjaśniające K-PWKZ do NID (znak: WUZ.T.ZAR.5185.3.2022.JS)	X
	22.06.2022	pismo Dyrektora Departamentu Ochrony Zabytków w MKiDN do NID w sprawie opinii o inwestycji „Zagospodarowanie Bulwaru Filadelfijskiego w Toruniu”	
	6.07.2022	pismo MKZ do NID, wraz z dokumentacją projektową	
	29.07.2022	pismo Dyrektora Departamentu Ochrony Zabytków w MKiDN do NID w sprawie opinii o inwestycji „Zagospodarowanie Bulwaru Filadelfijskiego w Toruniu”	
13	22.08.2022	protokół K-PWKZ z oględzin przeprowadzonych po odkryciu gotyckich murów w świetle południowej nitki ul. Bulwar Filadelfijski, ok. 20 m na zachód od Bramy Żeglarskiej	X
14	22.08.2022	decyzja K-PWKZ (WUOZ.T.ZAR.5141.11.2022.JS) wstrzymująca roboty i nakazująca przeprowadzenie badań archeologicznych w niezbędnym zakresie, tj. w obrębie występowania fragmentu muru gotyckiego o osi N-S w południowej nitce ul. Bulwar Filadelfijski w Toruniu	X
15	26.08.2022	pismo K-PWKZ do NID (WUOZ.T.ZAR.5185.8.2022.JS) w sprawie odkryć archeologicznych na ul. Bulwar Filadelfijski w Toruniu 22.08.2022	X
16	3.09.2022	opinia NID w sprawie inwestycji „Zagospodarowanie Bulwaru Filadelfijskiego w Toruniu”	X
17	27.09.2022	pismo K-PWKZ do GKZ (znak: WUOZ.T.ZAR.5185.12.2022.SG(JS)) zawierające wyjaśnienia i uwagi do opinii NID z 3.09.2022	
	17.11.2022	odkrycie pozostałości najprawdopodobniej kościoła św. Ducha i klasztoru benedyktynek	
18	13.11.2022	komentarz NID do wyjaśnień K-PWKZ z 27.09.2022	X
19	18.11.2022	decyzja K-PWKZ (znak: WUOZ.T.ZAR.5141.21.2022.JS) w sprawie wstrzymania robót i przeprowadzenia badań archeologicznych w obrębie występowania fragmentu muru w pasie ul. Bulwar Filadelfijski, między dawnymi Koszarami Raclawickimi a Brama Klasztorną	X
	12.12.2022	decyzja K-PWKZ nr ZAR.364.2022 przedłużająca termin wstrzymania robót na ul. Bulwar Filadelfijski do 25 maja 2023 roku	
	6.04.2023	Leszek Kucharski podpisuje umowę z miastem na nadzór archeologiczny nad wszystkimi pracami prowadzonymi Bulwarze Filadelfijskim (z wyjątkiem odkrytego kompleksu św. Ducha)	

Nr	Data	Wydarzenie	+
20	13.04.2023	pismo konsorcjum Muzeum Okręgowego w Toruniu i Uniwersytetu Mikołaja Kopernika do Wydziału Inwestycji i Remontów Miasta Torunia, kwestionujące realność oferty złożonej przez Katarzynę Kuczarę-Alagierską	X
21	14.04.2023	nagrania wypowiedzi J. Sosnowskiej do dziennikarzy na Bulwarze Filadelfijskim	X
	28.04.2023	Zbigniew Fiderewicz, zastępca prezydenta Miasta Torunia, podpisał umowę z K. Kuczara-Alagierską umowę na dodatkowe badania archeologiczne na Bulwarze Filadelfijskim	
22	4.05.2023	K. Kuczara-Alagierska przedstawiła program prowadzenia badań archeologicznych przy ul. Bulwar Filadelfijski w Toruniu	X
	8.05.2023	pismo WUOZ (WUOZ.T.ZAR.5161.48.2023.JS) do NID, w sprawie opinii o programie badań K. Kuczary-Alagierskiej	
	9.05.2023	Miasto Toruń złożyło do WUOZ wnioski o wydanie pozwolenia na prowadzenie badań archeologicznych	
23	11.05.2023	opinia NID (znak: DSK.5111.106.2023), o programie badań K. Kuczary-Alagierskiej	X
	15.05.2023	decyzja K-PWKZ nr ZAR.117.2023 przedłużająca termin przeprowadzenia badań na ul. Bulwar Filadelfijski do 25 listopada 2023 roku	
24	22.05.2023	do WUOZ wpłynął poprawiony — o uwagi zawarte w opinii NID — program prowadzenia badań archeologicznych przy ul. Bulwar Filadelfijski w Toruniu (antydatowany przez autorkę na 4 maja 2023 roku)	X
25	24.05.2023	kosztorys badań K. Kuczary-Alagierskiej	X
		pismo dyrektora Departamentu Ochrony Zabytków MKiDN (znak: DOZ-KiNK.051.113.2023.WJ) zlecające K-PWKZ wykonanie oceny poprawionego programu badań archeologicznych rzeczoznawcy MKiDN dr hab. Grażynie K. Sulkowskiej-Tuszyńskiej, prof. UMK	
26	25.05.2023	artykuł L. Kotlewskiego: „ <i>Kościół i klasztor św. Ducha w Toruniu – kilka uwag w związku z odkryciem w 2022 roku relikwii klasztoru</i> ” https://leszekkotlewski.substack.com/p/koscio-i-klasztor-sw-ducha-w-toruniu?subscribe_prompt=free	X
	22.06.2023	wizyta Komisji w Toruniu: wizja lokalna odkrytych murów klasztoru benedyktynek, spotkania z Leszkiem Kotlewskim z NID w Toruniu i Leszkiem Kucharskim z Muzeum Okręgowego w Toruniu	
27	26.06.2023	opinia dr hab. Grażyny K. Sulkowskiej-Tuszyńskiej, prof. UMK wpłynęła do WUOZ	X
		decyzja K-PWKZ (znak: WUOZ.T.ZAR.5161.48.2023.JS) w sprawie pozwolenia na prowadzenie badań wykopaliskowych w obrębie murów średnio-wiecznych i zachowanych u ich podstawy nienaruszonych nawarstwień kulturowych odkrytych w trakcie robót budowlanych na ul. Bulwar Filadelfijski w Toruniu	
28		załącznik nr 3 do ww. pozwolenia: ekspertyza dr hab. Grażyny K. Sulkowskiej-Tuszyńskiej, prof. UMK, dotycząca oceny programu badań archeologicznych planowanych na Bulwarze Filadelfijskim w Toruniu	X
	29.06.2023	druga wizyta członków Komisji w Toruniu i spotkanie z Joanną Sosnowską z WUOZ	

Wykorzystane źródła internetowe:

- 29: P. Błaszkiwicz, *Światowe dziedzictwo UNESCO w Toruniu znów zagrożone, bo zatrudniony przez miasto archeolog nie widzi potrzeby, by cały czas być na bulwarze*, <https://torun.wyborcza.pl/torun/7,48723,29653268,swiatowe-dziedzictwo-unesco-w-toruniu-znow-za-grozone-bo-zatrudniony.html>, data publikacji 12.04.2023 r., dostęp: 14.07.2023 r.
- 30: P. Gałązka, *Przebudowa Bulwaru Filadelfijskiego trwa*, <https://www.torun.pl/pl/przebudowa-bulwaru-filadelfijskiego-trwa>, data publikacji: 13.04.2023 r., dostęp: 14.07.2023 r.
- 31: S. Szpandowski, *Wykopaliska archeologiczne na toruńskim bulwarze. Mury sięgają coraz dalej*, <https://torun.naszemiasto.pl/wykopaliska-archeologiczne-na-torunskim-bulwarze-mury/ar/c15-9086183>, data publikacji: 13.11.2022 r., dostęp: 14.07.2023 r.
- 32: T. Więclawski, *Archeolog: na Bulwarze Filadelfijskim w Toruniu trzeba natychmiast narzucić badania w trakcie inwestycji*, <https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C1559709%2Carcheolog-na-bulwarze-filadelfijskim-w-toruniu-trzeba-natychmiast-narzucic>, data publikacji: 11.04.2023 r., dostęp 14.07.2023 r.
- 33: (MM, OC), *Sprawa Bulwaru w Toruniu: „Te ruchome zabytki nie niosą wartości naukowej”*, <https://gra.fm/sprawa-bulwaru-w-toruniu.html>, data publikacji: 14.04.2023 r., dostęp: 15.07.2023 r.

Inne wykorzystane dokumenty:

- 34: *Standardy prowadzenia badań archeologicznych, cz. 2, Badania inwazyjne lądowe*, oprac. Z. Misiuk, J. Wrzosek, A. Oniszczyk, M. Sekuła, M. Sabaciński, K. Czajkowski (załącznik do pisma Generalnego Konserwatora Zabytków z dnia 8 stycznia 2020 r. DOZ-KiNK.070.14.2018.WJ).
- 35: L. Grzeszkiewicz-Kotłowska, *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych przy Bramie Mostowej i na ul. Mostowej w Toruniu w 2003 roku*, Toruń 2003 (archiwum WUOZ, sygn. WUOZ A/0226).

Przebieg wydarzeń

13 grudnia 2016 roku PMT złożył do K-PWKZ wnioski w sprawie wydania decyzji określającej zakres i rodzaj niezbędnych badań archeologicznych dla inwestycji „Zagospodarowanie Bulwaru Filadelfijskiego w Toruniu”, który został uzupełniony 28 grudnia 2016 roku o opis koncepcji zagospodarowania wraz z załącznikami graficznymi. Już 5 stycznia 2017 roku K-PWKZ, działając w trybie art. 31 ust. 1a i ust. 2 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, orzekł decyzją WUOZ.T.ZAR.5143.81.2016.JS o nieustaleniu zakresu i rodzaju niezbędnych badań archeologicznych związanych z zagospodarowaniem ul. Bulwar Filadelfijski w Toruniu uznając, iż po południowej stronie ulicy, ani po północnej — w sąsiedztwie ul. Św. Jakuba, „nie należy spodziewać się nienaruszonych nawarstwień archeologicznych” [1: s. 1]. Podczas spotkania z członkami Komisji Joanna Sosnowska wyjaśniła, że tak krótki termin wydania decyzji wynikał z tego, że przygotowania rozpoczęto jeszcze przed oficjalnym złożeniem wniosku przez PMT.

K-PWKZ przyjął, że na przedmiotowym obszarze brak jest konieczności prowadzenia badań archeologicznych, co uzasadniono tym, że:

- inwestycja w większości prowadzona będzie po południowej stronie ul. Bulwar Filadelfijski, czyli na terenie zalewowym, związanym z działalnością rzeki Wisły,
- teren ten w dużym stopniu został przekształcony na początku lat 70. XX w. w trakcie zmiany formy użytkowania tego terenu,
- wynika tak z analizy „powszechnie dostępnej dokumentacji kartograficznej i dokumentacji z wcześniejszych badań archeologicznych na tym terenie”.

Niezrozumiały jest argument o zalewowym charakterze terenu na południe od ul. Bulwar Filadelfijski, uzasadniający odmowę ustalenia zakresu badań archeologicznych. Obszar ten jest zalewany niekiedy podczas powodzi, ale na tym odcinku wybrzeża zjawisko to dotyczy przede wszystkim wybetonowanej wysokiej skarpy w bezpośrednim sąsiedztwie brzegu Wisły [16: s. 22].

Nieuzasadniony wydaje się także drugi argument. Na początku lat 70. XX w., podczas zmiany zagospodarowania, zasadniczo nie przekształcono całego terenu, a jedynie dokonano korekt wysokościowych w jego strefie przybrzeżnej. Świadczą o tym m.in. zdjęcia wykonane 1 sierpnia 2022 roku podczas prac ziemnych prowadzonych w okolicach pomnika Oficerskiej Szkoły Marynarki Wojennej. Widać na nich warstwy piasku nasypanego podczas przebudowy

z początku lat 70. XX w., które przykryły istniejącą w tym miejscu wcześniej brukowaną drogę, związaną z budową w 1888 roku linii kolejowej łączącej dworzec Toruń-Miasto z nowo powstałym portem zimowym, a więc pod tym brukiem mogą znajdować się starsze nawarstwienia, sprzed budowy tej linii [16: s. 22–23, il. 8a i 8b].

O tym, że decyzja o nieustaleniu zakresu i rodzaju niezbędnych badań archeologicznych związanych na terenie inwestycji Bulwar Filadelfijski w Toruniu — w oparciu o założenie o braku tam nienaruszonych nawarstwień archeologicznych — była nietrafna, najlepiej świadczą obserwacje poczynione w trakcie wykonywania prac ziemnych, podczas których odkryto nawarstwienia i pozostałości zabudowy spełniające definicję zabytku archeologicznego.

We wrześniu 2021 roku na wysokości ul. Łaziennej, po południowej stronie ul. Bulwar Filadelfijski, wykonano wykop pod budowę jednego z pawilonów. 16 września 2021 roku pracownik NID zauważył w północnym i zachodnim profilu tego wykopu zachowany układ nawarstwień. W profilu północnym wkop pod kanał burzowy z końca XIX w. przecinał starsze warstwy, będące w układzie zbliżonym do horyzontalnego. Podczas prac ziemnych usunięto z wykopu kilka metrów sześciennych tych nawarstwień, nie poddając ich badaniom ani dokumentacji [16: s. 23, il. 9–10].

Z ustaleń tych wynika, że w piśmie K-PWKZ z 5 maja 2022 roku do Moniki Bogdanowskiej, zastępcy dyrektora NID, podano nieprawdziwe informacje, że *„dwa pawilony, które są w trakcie realizacji, budowane są na terenie przekształconym już w XIX w., a pracownik odpowiedzialny w WUOZ w Toruniu za ochronę zabytków archeologicznych (archeolog) nie stwierdził tam występowania nienaruszonych nawarstwień kulturowych, co więcej — w warstwach przy dnie wykopu znajdują się fragmenty współczesnych dachówek, cegieł itp.”* [12: s. 3].

J. Sosnowska, podczas spotkania z Komisją 29 czerwca 2023 roku, usiłowała przekonać jej członków, że teren przed Bramą Łazienną został już wcześniej przebadany wykopaliskowo przez Lidię Grzeszkiewicz-Kotlewską, jednak — jak wynika z dokumentacji z 2003 roku — wykonała ona tylko badania w okolicy Bramy Mostowej. Prace te były prowadzone w trybie nadzoru archeologicznego, a wykopy zrealizowano w związku z budową przyłącza energetycznego, kanału ogólnospławnego i przepompowni ścieków [35]. W ich trakcie uchwycono *„kolejne poziomy użytkowania nabrzeża, sposoby jego umacniania, początkowo faszyną, później kamiennymi brukami, warstwami gruzu. W wykopie nr IV, również na terenie nadbrzeża, zarejestrowano fragmenty desek i drewnianych słupów, które są prawdopodobnie pozostałościami konstrukcji nadbrzeża portowego”* [16: s. 20–21]. Mimo to, w cytowanym już piśmie z 5 maja

2022 roku WUOZ w Toruniu stwierdza, że w dokumentacji z wcześniej prowadzonych badań archeologicznych „nie stwierdzono występowania nienaruszonych nawarstwień kulturowych” [12: s. 2].

W kwietniu 2022 roku, podczas prac ziemnych po wschodniej stronie Bramy Żeglarskiej, koparka odsłoniła fragment ceglanego, otynkowanego muru na kamiennym fundamencie, dość głęboko posadowionego. Mogły to być relikty budynku zadokumentowanego na planie Douglasa z 1793 roku. Obiekt ten znajduje się również na planie Torunia z 1816 roku oraz został utrwalony na zdjęciu panoramy Torunia E. Flottwella z 1861 roku. W notatce służbowej z 13 kwietnia 2022 roku z oględzin tego muru — przesłanej do NID przez WUOZ w Toruniu — uznano, że „nie można w/w murów wiązać z budowlą wcześniejszą niż koniec XIX wieku”. Nie podano jednak na podstawie jakich danych sformułowano ten wniosek, wykluczający możliwość istnienia w nawarstwieniach nabrzeża wiślanego reliktywów budynków starszych niż koniec XIX w. (przecież budynki postawione na nadbrzeżu w XIX w. nie były podpiwniczone) [16: s. 23, il. 11].

W sierpniu 2022 roku, podczas prac ziemnych na zachód od Bramy Żeglarskiej, koparka natrafiła na fragment ceglanego muru. W protokole z oględzin przeprowadzonych przez pracownika WUOZ 22 sierpnia 2022 roku, stwierdzono że: „mamy tu do czynienia z fragmentem mocno zniszczonego współczesnymi ingerencjami (...) muru gotyckiego (wymiary cegieł 28 × 14 × 8 cm). Mur sięga do głębokości ok.: korona muru 118 cm od powierzchni gruntu, uchwycony skraj muru na gł. ok. 4 m (do dna wykopu). (...) Wokół muru znajdują się warstwy przemieszane – nasypowe” [13]. W decyzji K-PWKZ (znak: ZAR.240.2022) z 22 sierpnia 2022 roku, wstrzymującej roboty i nakazującej Gminie Miasta Torunia przeprowadzenie badań archeologicznych w niezbędnym zakresie, uszczegółowiono lokalizację (w odległości ok. 20 m na zachód od Bramy Żeglarskiej, w południowej nitce ul. Bulwar Filadelfijski, prostopadle do niej, na osi N-S) [14]. Dalsze istotne informacje o murze znajdują się w piśmie K-PWKZ z 26 sierpnia 2022 roku skierowanym do NID. Dowiadujemy się, że został on pobudowany „z cegieł wskazujących na ich gotyckie pochodzenie, jednak mur zbudowany jest bez zachowania jakiegokolwiek wątku układu cegieł charakterystycznego dla średniowiecza. Wokół muru nie stwierdzono nienaruszonych nawarstwień kulturowych, a jedynie nawarstwienia zasypiskowe (gruz ceglany wymieszany z ziemią, bez jakichkolwiek ruchomych zabytków archeologicznych, mogących wskazywać datę jego powstania)” [15: s. 1].

26 sierpnia 2022 roku pracownik NID wykonał serię zdjęć tego muru i nawarstwień w wykopie. Mur był już częściowo zasypany, a po jego wschodniej stronie pobudowano studnię kanalizacyjną. W północnym profilu wykopu być może widoczny był wkop pod budowę muru. Część nawarstwień była już przysypana i nie można było określić, na którym poziomie znajduje się jego początek [16: s. 23–24, il. 11a i 11b]. Fragmenty tekstów z protokołu z 22 sierpnia: „*uchwycony skraj muru na gł. ok. 4 m (do dna wykopu)*” [13] i z decyzji K-PWKZ z tego samego dnia: „*dochodzi do ok. 4 m od poziomu jezdni w głąb wykopu*” [14] informują chyba o poziomie stopy fundamentowej?

W listopadzie 2022 roku natrafiono w osi południowej nitki ul. Bulwar Filadelfijski, pomiędzy budynkiem dawnych Koszar Racławickich (obecnie hotel „Bulwar”) a Bramą Klasztorną, na relikty gotyckich murów, będących prawdopodobnie pozostałościami po klasztorze benedyktynek. O odkryciu poinformował 17 listopada Leszek Kucharski, a dzień później pracownik WUOZ w Toruniu dokonał oględzin znaleziska, w trakcie którego „*stwierdzono, że w wykopie budowlanym znajduje się fragment muru ceglanego i bruk kamienny, będące prawdopodobnie relikdami zabudowy średniowiecznego zespołu kościoła p.w. Św. Ducha i klasztoru benedyktynek*”. Ustalono, że korona murów znajduje się na głębokości ok. 1,3 m od obecnego poziomu gruntu, a „*nad koroną murów nie stwierdzono występowania nienaruszonych nawarstwień kulturowych, a jedynie warstwy przemieszane (nasytowe), natomiast poniżej kamieni brukowych stwierdzono występowanie fragmentów ceramiki datowanej wstępnie na XV w.*” [19]. Prace budowlane w obrębie odkrytego fragmentu murów decyzją K-PWKZ [19] zostały wstrzymane. W tym opisie zabrakło informacji o bruku kamiennym, widocznym jeszcze w maju 2023 roku w połowie wysokości profili południowego i północnego wykopu, będącym pozostałością nawierzchni związanej z ukończoną w 1888 roku linią kolejową biegnącą od stacji Toruń-Miasto. Pomiędzy tym brukiem a koronami murów zaobserwować można było — mimo znacznego zniszczenia profili — nawarstwienia utworzone między 1656 a 1888 rokiem. Można przypuszczać, że zawierają one materiał źródłowy do historii toruńskiego nabrzeża zdeponowany w okresie, który minął od momentu rozbiórki zespołu klasztornego w 1656 roku do budowy linii kolejowej w 1888 roku [26: s. 7, ryc. 7].

K-PWKZ bardzo długo bronił koncepcji całkowitego zniszczenia nawarstwień w rejonie inwestycji zagospodarowania Bulwarów Filadelfijskich. W piśmie z 5 maja 2022 roku do Moniki Bogdanowskiej informował: „*Toruńskie nabrzeże w czasach współczesnych dwukrotnie poddane zostało radykalnym przekształceniom. Pierwsze miało miejsce w 4 ćw. XIX w., kiedy to*

władze pruskie po wielkiej powodzi w 1875 r. przystąpiły do uregulowania brzegów Wisły. (...) **Zniwelowano teren niemalże do poziomu lustra wody** (te i wszystkie dalsze wytłuszczenia w cytatach są autorstwa Komisji) (...). *Drugie radykalne przekształcenie tego terenu nastąpiło na początku lat 70-tych XX w. (...) aby utworzyć ciągi spacerowe (...) niezbędne było nadsypanie dużej ilości gruntu przywiezionego prawdopodobnie z innych, dzisiaj niemożliwych już do określenia miejsc*” [12: s. 1–2].

Jeszcze w piśmie K-PWKZ do GKZ [17] z 27 września 2022 roku znajdujemy stwierdzenie, że na obszarze inwestycji „na którym nie ustalono zakresu i rodzaju niezbędnych badań archeologicznych nie stwierdzono nienaruszonych nawarstwień archeologicznych” [18: s. 1]. Według K-PWKZ [17] największe zniszczenia tych nawarstwień miały mieć miejsce w latach 1970–1973, kiedy to „cały teren ówczesnej inwestycji zrównany został spychaczami i nadsypany dużą ilością ziemi i piasku” [18: s. 1], a decyzja z 5 stycznia 2017 o nieokreślaniu zakresu i rodzaju niezbędnych badań archeologicznych została wydana ponieważ „miała być realizowana w warstwach, które zostały ukształtowane podczas przebudowy tego terenu w latach 1970–73” [18: s. 2].

Tymczasem zdaniem NID „nie ma materialnych podstaw żeby a priori zakładać, że wszystkie nawarstwienia archeologiczne — na tak dużym obszarze, jak nabrzeże wiślane Torunia — zostały całkowicie zniszczone” [18: s. 2], czy to w trakcie przebudowy tego obszaru na Bulwar Filadelfijski w latach 1970–1973, czy wcześniej, podczas ukończonej w 1888 roku budowy kolei nadbrzeżnej, po której to inwestycji zachowała się dokumentacja projektowa [18: s. 5]. Dzięki niej wiadomo, że w trakcie budowy kolei „w niewielkim stopniu zmieniono ukształtowanie terenu” [18: s. 7]. Podczas przebudowy nadbrzeża w latach 70. XX w. teren ten na prawie całej długości został podniesiony (nadsypany) od 18 do 137 cm, a jedynie na odcinku o długości ok. 200 m został obniżony o 7–23 cm. Podczas tych robót nie zlikwidowano nawet brukowanej drogi, pod którą musiały zalegać starsze warstwy, sprzed czasów budowy linii kolejowej [18: s. 8].

Dowodami na to, że nie wszystkie nawarstwienia archeologiczne na omawianym terenie zostały zniszczone są m.in. wyniki badań „przy bramie Klasztornej w 2001 roku, w okolicach bramy Mostowej w 2003 roku i przy baszcie Gołębnik w 2010 roku” [18: s. 3]. Także w 2022 roku, już podczas trwania aktualnej inwestycji na Bulwarze Filadelfijskim, odkryto nawarstwienia archeologiczne w wykopie pod budowę pawilonu u wylotu ul. Łaziennej, gdzie nie prze-

proawodano żadnych badań archeologicznych. Według opinii NID „niewiarygodna jest, podana w piśmie K-PWKZ do NID z 5 maja 2022 roku (...), chronologia tych nawarstwień (rzekomo znaleziono w nich fragmenty współczesnych dachówek i cegieł). Z analizy zdjęcia układu nawarstwień i reliktyw kanału burzowego wynika, że nawarstwienia nie mogą być młodsze niż kanał burzowy zbudowany w końcu XIX wieku”. Ponadto „nie zbadano reliktyw zabudowy odkrytych po wschodniej stronie bramy Żeglarskiej w kwietniu 2022 roku (...) do tego zarzutu K-PWKZ nie odniósł się w swoim piśmie do GKZ” [18: s. 3, ryc. 1].

Dopiero odkrycia kompleksu kościoła i klasztoru benedyktynek, do których doszło w listopadzie 2022 roku spowodowały częściową zmianę narracji WUOZ. 14 kwietnia 2023 roku stwierdziła: „Tak się złożyło, że w latach 70. bulwary przeszły totalną przebudowę, nie taką jak teraz, ale w bardzo dużym zakresie. Niestety, nawarstwienia archeologiczne zostały beapowrotnie zniszczone. **Jedynie miejsce, gdzie do tej pory natrafiliśmy na nienaruszone nawarstwienia archeologiczne, które podlegają badaniom, to jest miejsce, w którym prawdopodobnie znajdują się pozostałości zespołu kościoła Ducha św. i klasztoru benedyktynek.** Niestety te ruchome zabytki archeologiczne, które tutaj leżą na powierzchni, są z warstw przemieszanych, które nie niosą ze sobą żadnej wartości naukowej” [30].

Archeologiczne badania wykopaliskowego w tym miejscu powierzono Katarzynie Kuczarze-Alagierskiej, która 4 maja 2023 roku przedstawiła program badań, w którym stwierdziła „Zgodnie z wytycznymi zawartymi w decyzji nr ZRA.336/2022 wydanej przez Kujawsko-Pomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora zabytków w dniu 18.11.2022 r. w związku z tym, że jak stwierdzono podczas lustracji WUOZ »zachowana korona muru znajduje się na głębokości 1,3 m od obecnego poziomu gruntu a nad koroną muru nie stwierdzono występowania nienaruszonych nawarstwień kulturowych, a jedynie warstwy przemieszane (nasypowe)« odhumusowanie terenu wykonane zostanie za pomocą koparki” [22: s. 3].

Natomiast zdaniem NID w opinii o tym programie badań „usunięcie warstwy nasypowej¹ musi zostać dokonane pod ścisłą obserwacją archeologa”, bowiem „rozbiórka kościoła i klasztoru miała miejsce w 1656 r. Wszelkie nawarstwienia nad reliktywami architektury tworzyły się przez ostatnie 367 lat, przynajmniej część z nich ma zatem charakter zabytkowy” [23: s. 2]. W dodatku „pominięcie w badaniach wszystkich nawarstwień określonych przez WKZ jako »przemieszane« uniemożliwia prawidłowe wnioskowanie naukowe i jest poważnym błędem

¹ Co jest kilkakrotnie błędnie nazywane przez K. Kuczarę-Alagierską „odhumusowaniem”. Na ten błąd zwróciła uwagę także G. K. Sulowska-Tuszyńska [28, s. 2].

metodologicznym” [23: s. 3]. Stąd też NID we wnioskach postuluje przede wszystkim, zmianę sposobu eksploracji nawarstwień z mechanicznej na stratygraficzną, a usunięcie warstwy zalegającej na reliktach architektonicznych musi odbywać się pod „stałą obserwacją archeologiczną po uprzednim sprawdzeniu charakteru tych nawarstwień i wykonaniu dokumentacji” [23: s. 4].

Pod wpływem tej opinii K. Kuczara-Alagierska dokonała zmian w swym programie, jednak we fragmencie dotyczącym tzw. odhumusowania za pomocą koparki nie zmieniła ani jednego słowa [24: s. 3–4]. Tę poprawioną wersję programu badań zaakceptowała w swej opinii G. K. Sulkowska-Tuszyńska, która jednak wskazała do wykonania kilka dodatkowych zaleceń [28, s. 8]. Natomiast w kwestii tzw. odhumusowania jej zdanie jest chyba zgodne z opinią przedstawioną przez NID, bo tak chyba trzeba interpretować słowa: „przez określenie »odhumusowanie« rozumiem usunięcie tylko warstw nasypiskowych, zniszczonych licznymi pracami budowlanymi, **prowadzonymi w niedalekiej przeszłości nad Wisłą**” [28: s. 4].

W opinii G. K. Sulkowskiej-Tuszyńskiej znalazły się nieoczekiwane także niezrozumiałe błędy: „W ostatnich tygodniach jesieni 2022 roku archeolodzy (...) prowadzili przez kilka tygodni prace wykopaliskowe wyprzedzające inwestycję planowaną na terenie dawnego portu rzecznego” i „w momencie rozpoczęcia badań w 2022 roku na powierzchni ziemi nie był zachowany/widoczny żaden z architektonicznych obiektów znanych ze źródeł ikonograficznych” [28: s. 1]. Oba te stwierdzenia nie odpowiadają prawdzie. Archeolodzy nie prowadzili prac wykopaliskowych wyprzedzających, tylko odbywały się one w ramach trwającej już inwestycji, a w momencie rozpoczęcia badań na powierzchni ziemi widoczne były mury odsłonięte w efekcie prac budowlanych.

Według decyzji K-PWKZ z 26 czerwca 2023 roku, udzielającej pozwolenia na prowadzenie badań wykopaliskowych „w obrębie murów średniowiecznych i zachowanych u ich podstawy nienaruszonych nawarstwień kulturowych, odkrytych w trakcie robót budowlanych na ul. Bulwar Filadelfijski” [27: s. 1] szczegółowy zakres „prowadzenia badań obejmuje: odsłonięcie relików murów do ich stopy fundamentowej i eksplorację nienaruszonych nawarstwień kulturowych zgodnie z metodyką badań archeologicznych (...). Badania powyższe należy prowadzić zgodnie z programem badań dołączonym do wniosku i ekspertyzą dr hab. G. K. Sulkowskiej-Tuszyńskiej, prof. UMK” [27: s. 2]. Kluczowe jest tu sformułowanie „do ich stopy fundamentowej i eksplorację nienaruszonych nawarstwień kulturowych”. Czy należy je rozumieć tak,

że eksplorację można prowadzić tylko do poziomu stopy fundamentowej muru, czy też że należy przeprowadzić „eksplorację nienaruszonych nawarstwień kulturowych” nawet jeśli znajdują się takowe poniżej stopy fundamentowej?

W tym miejscu warto przypomnieć wypowiedź Joanny Sosnowskiej z 14 kwietnia 2023 roku dla przedstawicieli mediów: *„Czasami chcielibyśmy więcej, ale niestety mamy przepisami związane ręce. Artykuł 31 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami mówi, że koszty badań archeologicznych przy inwestycji pokrywa oczywiście inwestor, ale – no właśnie i tu jest to jedno ale – konserwator wojewódzki może wskazać inwestorowi rodzaj i zakres badań tylko i wyłącznie takich, które mogą być realizowane w miejscu wykonywania inwestycji. **Zakres to jest nie tylko w prawo i w lewo, ale również na głębokość.** Jeżeli są to badania związane z inwestycją konserwator wojewódzki nie ma możliwości nałożenia na inwestora obowiązku przeprowadzenia badań szerszych niż przewiduje to inwestycja. I tak było tutaj w tym przypadku”* [33]. Tymczasem nie jest to do końca prawda, bowiem punkt 2 przywołanego artykułu 31 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami mówi: *„Zakres i rodzaj niezbędnych badań archeologicznych, o których mowa w ust. 1a, ustala wojewódzki konserwator zabytków w drodze decyzji, wyłącznie w takim zakresie, w jakim roboty budowlane albo roboty ziemne lub zmiana charakteru dotychczasowej działalności na terenie, na którym znajdują się zabytki archeologiczne, zniszczą lub uszkodzą zabytek archeologiczny”*. Interpretację tego ustawowego zapisu można znaleźć np. w „Standardach prowadzenia badań archeologicznych” z 2020 roku: *„W przypadku stanowisk narażonych na zniszczenie, powinna być badana zagrożona część zabytku, jednak z zastrzeżeniem, że **chodzi nie tylko o dosłowny zakres inwestycji** (wynikający z granic np. bryły wnoszonego budynku, budowanej drogi, zasięgu wkopu pod rurociąg itp.), **lecz również o niszczące zmiany w przyległych reliktach zabytkowych, związane z jej przeprowadzeniem.** Tym samym — w przypadku np. inwestycji budowlanych — nie chodzi jedynie o poziom posadowienia płyty fundamentowej czy oczepów na palowaniu, lecz także o wymianę gruntu pod taką płytą, możliwość rozjeżdżania przez ciężki sprzęt reliktyw archeologicznych leżących poniżej rzędnej budowlanej czy ich zniszczenia przy wykonywaniu palowania lub ścianki szczelinowej. Do zniszczenia zabytku archeologicznego prowadzi także zmiana stosunków wodnych i dopuszczenie tlenu do warstw zawierających materiały organiczne”* [34: s. 2].

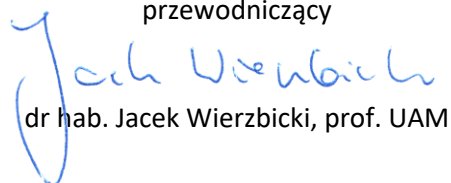
Wnioski

1. Zdaniem Komisji w świetle wymienionych powyżej faktów należy stwierdzić, że przynajmniej na części obszaru realizowanej inwestycji znajdują się relikty wielowiekowego osadnictwa. W ostatnich wiekach istotnym przebudowom podlegało nabrzeże Wisły, ale działania te realizowane były w dość wąskim pasie. Ingerowano przede wszystkim powierzchniowo i zazwyczaj dość płytko. Dowodami na obecność pozostałości archeologicznych na obszarze objętym inwestycją są zauważone podczas prac ziemnych warstwy kulturowe:
 - w wykopie pod pawilon na wysokości ulicy Łaziennej,
 - relikty budowli znalezione w wykopie po wschodniej stronie Bramy Żeglarskiej,
 - relikty muru znalezione w wykopie po zachodniej stronie Bramy Żeglarskiej,
 - pozostałości zapewne kompleksu kościoła i klasztoru św. Ducha w południowej nitce ul. Bulwar Filadelfijski, na południe od Bramy Klasztornej.
2. Komisja uważa, że zasadniczy błąd, polegający na przyjęciu założenia o braku na obszarze inwestycji „Zagospodarowanie Bulwaru Filadelfijskiego w Toruniu” nieprzemieszanych nawarstwień archeologicznych, a w związku z tym o nieustalaniu zakresu i rodzaju niezbędnych badań archeologicznych, popełniony został w decyzji K-PWKZ z 5 stycznia 2017 roku. Założenie to przyjęto bez uwzględnienia wyników wcześniejszych badań archeologicznych i było ono niestety przez prawie cały czas, aż do listopada 2022 roku, podtrzymywane wbrew faktom, jakimi były ujawniane w różnych partiach obszaru objętego inwestycją relikty architektury i nawarstwień archeologicznych. Część z nich nie została w ogóle zbadana i udokumentowana [18: s. 10]. Komisja podziela zdanie NID, że wytyczne konserwatorskie dla terenu Bulwaru Filadelfijskiego, powinny być zostać opracowane przez służby konserwatorskie w odniesieniu do priorytetu ochrony wyjątkowej uniwersalnej wartości dobra, jeszcze przed podjęciem jakichkolwiek działań inwestycyjnych [16: s. 16].
3. Kolejnym błędem było pozostawienie bez jakiegokolwiek zabezpieczenia gotyckich murów, będących najprawdopodobniej relikdami kompleksu kościoła św. Ducha i klasztoru benedyktynek, odkrytych w listopadzie 2022 roku w trakcie robót ziemnych. Tak nagła zmiana warunków ich zalegania — wystawienie na działanie powietrza, deszczów i ujemnej temperatury w okresie jesienno-zimowo-wiosennym — musiało się odbić na stanie zachowania murów, a przede wszystkim zaprawy. Jest to tym bardziej niezrozumiałe, że wią-

załoby się zapewne z minimalnymi tylko kosztami. Tak samo niezabezpieczone pozostawiono profile wykopu, które przez kilka miesięcy przerwy w eksploracji nie tylko „mogły się zniszczyć i nieco zmienić” [28, s. 5], ale uległy poważnej destrukcji, co widoczne było podczas wizji lokalnej 22 czerwca 2023 roku.

4. W opinii Komisji niewystarczający był nadzór archeologiczny na terenie inwestycji, realizowany od 6 kwietnia 2023 roku przez Leszka Kucharskiego (Miasto Toruń zawarło z nim umowę za zgodą K-PWKZ dopiero po doniesieniach dziennikarzy o odkrywaniu na hałdach ziemi na wysokości Bramy Klasztornej kości ludzkich, ceramiki i zabytkowych cegieł [32]). Jak on sam się o swojej pracy wyraził (11 kwietnia 2023 roku): *„Ten nadzór nie polega jednak na tym, że ja będę stale na terenie inwestycji. Będę tam chodził raz czy dwa dziennie, żeby zobaczyć, co się dzieje, a także w razie potrzeby. W mojej ocenie nie ma absolutnie konieczności, abym był tam cały czas, bo znamy już bardzo dobrze ten teren. Wszyscy na budowie są uczuleni na to, aby w razie odkrycia czegoś - czy to zabytków, czy jakichkolwiek innych artefaktów — natychmiast mnie powiadamiać”* [29; 32]. Opinię tę potwierdził także w trakcie spotkania z członkami Komisji 22 czerwca 2023 roku.
5. Komisja podziela zdanie NID, wyrażone w opinii o programie badań wykopaliskowych przygotowanym przez K. Kuczarę-Alagierską, że *„usunięcie warstwy nasypowej musi zostać dokonane pod ścisłą obserwacją archeologa”*, bowiem *„wszelkie nawarstwienia nad relikami architektury tworzyły się przez ostatnie 367 lat, przynajmniej część z nich ma zatem charakter zabytkowy”*, a *„pominięcie w badaniach wszystkich nawarstwień określonych przez WKZ jako »przemieszane« uniemożliwia prawidłowe wnioskowanie naukowe i jest poważnym błędem metodologicznym”* [23: s. 2–3].
6. Komisja dziękuje wszystkim osobom, które pomogły w dotarciu do odpowiednich dokumentów, a także w rozmowach bezpośrednich i telefonicznych udzieliły obszernych informacji i wyjaśnień w przedmiotowym zakresie.

za Komisję ZG SNAP
przewodniczący

dr hab. Jacek Wierzbicki, prof. UAM